

KONRAD KOŁODZIEJCZYK

<https://orcid.org/0000-0001-6795-8553>

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk)

KOŚCIÓŁ ŚW. WAWRZYŃCA W KAZIMIERZU – KILKA UWAG O GENEZIE, FUNKCJONOWANIU, LOKALIZACJI I LIKWIDACJI ŚWIĄTYNI*

Abstrakt

W artykule przedstawiono dzieje nieistniejącego obecnie kościoła św. Wawrzyńca, pierwotnie zlokalizowanego w podkrakowskiej wsi Bawół, która po lokacji miasta Kazimierza została włączona w granice nowego miasta. Autor, wykorzystując dotychczasowe opracowania oraz zachowane źródła (dotychczas w znacznej części nieeksplorowane), nie tylko uzupełnił wiedzę o tej świątyni, ale również zweryfikował błędne informacje powielane w literaturze na temat kościoła. Dokonał nowych ustaleń na temat architektury, wyposażenia i daty zniszczenia świątyni. Dzięki zastosowaniu technologii GIS autor dokonał również lokalizacji kościoła we współczesnej topografii miasta Krakowa.

Słowa kluczowe: kościół św. Wawrzyńca, Kazimierz, Bawół, Kraków, kościoły obecnie nieistniejące

WPROWADZENIE

Wiele obiektów sakralnych istniejących w ciągu wieków na terenie krakowskiego zespołu miejskiego z różnych przyczyn uległo do dziś fizycznej likwidacji. W tej grupie znajduje się również kościół św. Wawrzyńca zlokalizowany początkowo na terenie wsi Bawół, która od 1. połowy XIV wieku znalazła się na obszarze nowego miasta – Kazimierza. Tematyka nieistniejących obecnie krakowskich, kazimierskich i kleparskich kościołów jest obecna w historiografii¹, ale osobnych opracowań docze-

kały się nieliczne obiekty „utracone”². Kościół św. Wawrzyńca nie był dotychczas przedmiotem szczególnych badań³.

² Trudno wymienić wszystkie prace poświęcone konkretnym nieistniejącym obecnie obiektom sakralnym z terenu Krakowa, Kazimierza i Kleparza.

³ Nie pominięto kościoła w opracowaniach dotyczących grupy nieistniejących obecnie świątyń Krakowa, Kazimierza i Kleparza. Zob. M. Rożek, *Nieistniejące kościoły*, op. cit., s. 118–119; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum*, op. cit., s. 66–67. Wzmianki o kościele św. Wawrzyńca można znaleźć w opracowaniach na temat dziejów Krakowa i Kazimierza (Stefan Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981; *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Józef Mitkowski, Kraków 1984; Jerzy Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. 1: *Kraków do schyłku wieków średnich*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1992) oraz w publikacjach o charakterze leksykonowym (Maria Estreicherówna, *Wykaz zniszczonych kościołów, kaplic i klasztorów w Krakowie*, w: *Kalendarz Katolicki krakowski na r. 1889*, Kraków 1889, s. 105–119; *Kościół zburzone lub przerobione*, w: *Mala Encyklopedia Krakowa*, red. Jan Adamczewski, Kraków 1996, s. 213–214; Iwona Kęder, Wojciech Kęder, *Kościół nieistniejący*, w: *Encyklopedia Krakowa*, red. Antoni H. Stachowski, Kraków 2000, s. 450–451;

* Artykuł jest rozwiniętą wersją referatu wygłoszonego 29 listopada 2023 roku w Towarzystwie Miłośników Historii i Zabytków Krakowa pt. *Nieistniejący obecnie kościół św. Wawrzyńca w Kazimierzu pod Krakowem*.

¹ Do najważniejszych prac należą: Michał Rożek, *Nieistniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, T. 33: 1983, s. 95–120; Magdalena Goras, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003; Tomasz Gwiazda, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Kraków 2020; idem, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku. Katalog* [CD-ROM], Rzeszów 2020.

Kwestie omawiane w pracy rozpatrzono przez pryzmat źródeł proveniencji miejskiej i kościelnej. Wykorzystano przede wszystkim nowożytną księgę sądową miejską Kazimierza, źródła kartograficzne, akta wizytacji oraz księgę metrykalną parafii Bożego Ciała w Kazimierzu. Zasób źródeł dopełniły źródła kronikarskie (Jan Długosz, Stefan Ranotowicz) oraz nowożytny przewodnik. Autor ma świadomość, że w innych źródłach proveniencji miejskiej i kościelnej mogą znajdować się informacje o kościele św. Wawrzyńca w Kazimierzu. Badanie dziejów jakiegokolwiek kościoła w średniowiecznej diecezji krakowskiej, w tym zwłaszcza kościołów Krakowa, Kazimierza czy Kleparza, nakłada na badacza obowiązki kwerendy m.in. w bogatych zbiorach krakowskiej kapituły katedralnej (z uwagi na jej uprawnienia do terenu, który jest opisywany w artykule), źródłach kościelnych (aktach sądów biskupich, księgach oficjalatu krakowskiego), średniowiecznych księgach sądowych miejskich Kazimierza czy archiwum klasztoru kanoników laterańskich przy kościele Bożego Ciała w Kazimierzu. Wykonanie dodatkowej, bardzo szerokiej kwerendy, było niemożliwe. Bez uwzględnienia wymienionych wyżej źródeł każda monografia kościelna jest niepełna, toteż niniejsze ujęcie musi pozostać swoistym podsumowaniem najbardziej dostępnych informacji i pewnym zbiorem uwag. Artykuł stanowi tym samym przyczynek do podjęcia dalszych, bardziej szczegółowych badań nad kościołem św. Wawrzyńca w Kazimierzu.

WIEŚ BAWÓŁ I PIERWSZE WZMIANKI O KOŚCIELE

Jedną z trzech jednostek osadniczych powstałych na terenie późniejszego centrum lokacyjnego Kazimierza była wieś Bawół⁴. Pierwsza wzmianka źródłowa o Bawole (jako „Bamuol”) pochodzi z dokumentu patriarchy jerozolimskiego Aymara Monacha zatwierdzającego stan posiadania klasztoru bożogrobców (Kanoników Regularnych Grobu Bożego) w Miechowie z 1198 roku. Wspominano w nim o darowiźnie tej wsi dokonanej na rzecz klasztoru miechowskiego przez Andrzeja z rodu Wierzbnow⁵,

Kościoły nieistniejące, w: *Encyklopedia Krakowa*, t. 1: A–M, red. Jacek Purchla, Kraków 2023, s. 717–718).

⁴ Kazimierz Radwański, *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975, s. 234–244.

⁵ W starszej literaturze (Wanda Konieczna, *Początki Kazimierza do r. 1419*, w: *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Biblioteka Krakowska, nr 94, Kraków 1938), ale i w nowszych opracowaniach (J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit. oraz Jerzy Rajman, *Kraków. Zespół*

brata Macieja czy też Mateusza⁶, być może – według hipotezy Tomasza Jurka – po nieudanej próbie osadzenia Bolesława Wysokiego na senioralnym tronie krakowskim w 1177 roku, z aktywnym udziałem rodu Wierzbnow w tej akcji⁷. Znając datę fundacji klasztoru miechowskiego (1163), czas powstania tej wsi, a zarazem dar dla bożogrobców, można osadzić między latami 1163 (data fundacji klasztoru miechowskiego) a 1198 (dokument Aymara Monacha)⁸. Jednak – jak wskazują badania – wczesne osadnictwo na kazimierskiej wyspie można datować wcześniej. Osadnictwo w rejonie Skalki występowało już w 1. połowie XI wieku⁹. Z kolei wczesnośredniowieczne materiały ceramiczne odkryte w rejonie kościoła św. Wawrzyńca można najwcześniej datować na 2. połowę XI wieku, ze wskazaniem raczej na XII i 1. połowę wieku XIII¹⁰. Z powyższych ustaleń wynika jednoznacznie, że w latach sześćdziesiątych czy siedemdziesiątych XII wieku wieś Bawół już istniała, czyli że musiała powstać wcześniej, co najmniej w 1. połowie XII lub nawet w 2. połowie wieku XI, jak wskazuje analiza materiałów archeologicznych ujawnionych w tym rejonie.

W 1278 roku jako kolejny właściciel wsi jest wzmiankowany komes Wawrzyniec, który dokonał wówczas jej zastawu za 30 grzywien krakowskiej kapitule katedralnej na dziewięć lat z prawem wyku-

osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333, Kraków 2004, s. 122) dwunastowiecznych właścicieli Bawołu zaliczano do rodu Gryfitów. Według najnowszych studiów (Tomasz Jurek, *Panowie z Wierzbnej. Studium genealogiczne*, Kraków 2006, tablice 1 oraz 2) ów Andrzej z dokumentu miechowskiego z 1198 roku musi być tożsamy z kasztelanem głogowskim Andrzejem wzmiankowanym w 1202 roku. Z kręgu protoplastów rodu Gryfitów wyklucza też tego Andrzeja Marek Wójcik, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie, genealogia, rozsiadanie*, Wrocław 1993, s. 116, tab. 1.

⁶ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 2: (1153–1333), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 9, Kraków 1886, nr 375, 376; Wanda Konieczna, *Początki Kazimierza do r. 1419*, w: *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Biblioteka Krakowska, nr 94, Kraków 1938, s. 15.

⁷ Zob. T. Jurek, *Panowie z Wierzbnej*, op. cit., s. 104–107.

⁸ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 139.

⁹ Jacek Poleski, *Średniowieczny kościół św. Michała Archaniola i św. Stanisława i klasztor oo. Paulinów na Skalce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007–2008*, w: *Średniowieczny kościół na Skalce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. idem, Kraków 2018, s. 9–23.

¹⁰ Dariusz Niemiec, *Stara Synagoga z krakowskiego Kazimierza w świetle badań archeologicznych z lat 2014–2016*, „Krzysztofory”, T. 35: 2017, s. 125–154.

pu¹¹. Nie wiadomo, czy w latach 1198–1278 rzeczywiście doszło do zmiany właściciela, czy – jak chciał Jerzy Wyrozumski – klasztor miechowski otrzymał w 2. połowie XII wieku tylko część wsi Bawół, druga zaś jej część pozostała w rękach rodu Wawrzyńca¹².

Komes Wawrzyniec nie wykupił zastawu z 1278 roku i wieś Bawół stała się własnością kapituły katedralnej¹³. Stan taki utrzymywał się również w pierwszej ćwierci XIV wieku¹⁴. W 1314 roku stolnik krakowski Wojciech Nosdrach wystąpił z pretensjami o własność wsi Bawół – twierdził, że osada należała do jego poprzedników na tym urzędzie¹⁵. Z kolei w dokumencie z 14 maja 1322 roku opisano spór o prawo patronatu nad kościołem św. Wawrzyńca oraz o dziesięciny we wsiach Libertów i Ujazd, do którego doszło między wnukami komesa Wawrzyńca, Stanisławem i Wawrzyncem z Libertowa i Ujazdu oraz krakowską kapitułą katedralną¹⁶. Spór rozstrzygnięto w ten sposób, iż prawo patronatu przyznano kapitule, a Stanisław i Wawrzyniec nie musieli oddawać dziesięciny ze swych ról temuż kościołowi¹⁷. Z relacji Jana Długosza wiadomo, że mieszczanie kazimierscy byli zobowiązani do płacenia krakowskiej kapitule katedralnej corocznie 2 kop groszy czynszu, wskutek bowiem lokacji przeprowadzonej w 1335 roku zajęto teren Bawołu należącego wówczas do kapituły¹⁸. Według Długosza władze Kazimierza uiszczają taką opłatę „per centum et

amplius annos” („przez 100 i więcej lat”), ale – jak zauważył Klemens Bąkowski – w źródłach brak śladów płacenia takiego czynszu¹⁹. Wiadomo dalej, że w 1340 roku Kazimierz Wielki wykupił wieś Bawół od krakowskiej kapituły katedralnej i przekazał ją w formie darowizny nowemu miastu²⁰, dla którego oznaczało to uzyskanie rolniczego zaplecza w postaci wschodniego kompleksu ról tej wsi²¹. Być może w wyniku lokacji miasta w 1335 roku nie cała wieś Bawół, a tylko pewna jej część weszła w granice nowego miasta, czynsz zaś płacony przez władze Kazimierza miał zaspokoić stratę kapituły krakowskiej. Dokument z 1340 roku dotyczył więc zapewne wykupu całej wsi przez króla, zarówno części zajętej pod miasto, z której czynsz pobierała kapituła krakowska, jak i pozostałych jej terenów.

DYSKUSJA NAD GENEZĄ

Kościół św. Wawrzyńca został poświęcony źródłowo po raz pierwszy w roku 1322²². Jednak skoro prace archeologiczne przeprowadzone na terenie wsi Bawół wykazały, że do zasiedlenia tego terenu mogło dojść co najmniej w X wieku²³, a powstanie tej wsi datuje się na podstawie źródeł na wiek XII, to ze względu na tak późną genezę kościoła wskazaną w źródłach, trudno uznać pierwszą wzmiankę na ten temat za wiarygodne świadectwo²⁴. Według Jana

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1: (1166–1366), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 1, Kraków 1874, nr 79.

¹² J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 139–140.

¹³ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1: (1166–1366), op. cit., nr 118; Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 7, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1863, s. 172.

¹⁴ Por. J. Rajman, *Kraków*, op. cit., s. 122.

¹⁵ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1: (1166–1366), op. cit., nr 118.

¹⁶ Ibidem, nr 125.

¹⁷ Ibidem, nr 126. Jeszcze w 1438 roku Jan Libertowski (Jan z Libertowa), potomek komesa Wawrzyńca, potwierdził cesję prawa patronatu i prezenty w kościele św. Wawrzyńca na rzecz kanoników regularnych laterańskich przy kościele Bożego Ciała. Zob. Kazimierz Łatak, *Średniowieczne pieczęcie wystawców kościelnych w zasobie archiwum klasztoru Bożego Ciała w Krakowie. Przyczynek do polskich badań sfragistycznych*, „Textus et Studia”, 2021, nr 1 (25), s. 32–33, przyp. 56.

¹⁸ Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codi-*

ce autographo editus, t. 3, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 9, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1864, s. 141–142.

¹⁹ Klemens Bąkowski, *Historia miasta Kazimierza pod Krakowem do XVI wieku*, Kraków 1902, s. 45.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1: (1253–1506), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 5, Kraków 1879, nr 24. Cyt. za K. Bąkowski, *Historia*, op. cit., s. 18. Zob. także J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 246.

²¹ Bogusław Krasnowolski, *Krakowski Kazimierz. Historia i kultura*, Biblioteka Krakowska, nr 168, Kraków 2022, s. 59.

²² *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1: (1166–1366), op. cit., nr 125; Franciszek Sikora, *Bawół*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. 5: *Małopolska – województwo krakowskie*, cz. 1, z. 1, opr. Zofia Leszczyńska-Skrętoła, Franciszek Sikora, Wrocław 1980, s. 28.

²³ K. Radwański, *Kraków przedlokacyjny*, op. cit., s. 241–243.

²⁴ Por. J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 139–140. Równie późne pierwsze wzmianki źródłowe, w stosunku do prawdopodobnego czasu powstania, notuje się np. w przypadku kościoła św. Jakuba Apostoła. Zob. Kazimierz Radwański, *40 lat istnienia archeologicznej*

Długosza w chwili objęcia rządów w kazimierskiej parafii Bożego Ciała przez kanoników regularnych laterańskich, do czego doszło w 1405 roku, parafia ta liczyła już 129 lat²⁵. Zakładając oczywistą pomyłkę Długosza i przyjmując, że rzeczywiście chodziło o parafię św. Wawrzyńca, można obliczyć, iż kościół powstał w 1276 roku. Skoro data ta zbiega się ze wspomnianym już zastawem Bawołu przez komesa Wawrzyńca (1278), badacze przyjęli, że około lat 1276–1278 tenże dokonał lokacji wsi oraz fundacji kościoła, któremu zresztą nadano wezwanie tożsame z imieniem fundatora²⁶.

Marian Wolski stwierdził, że na wczesną metrykę kościoła św. Wawrzyńca i być może nieco starszą pobliskiej świątyni św. Jakuba Apostoła wskazuje spór z 1477 roku pomiędzy prepozytem tej ostatniej świątyni a karczmarzem z Libertowa Wojciechem Balkiem o zaległe dziesięciny z ogrodu karczemnego. Pretensje prepozyta oparte były najprawdopodobniej na fakcie, iż parafia św. Wawrzyńca w Bawole została wydzielona w połowie XIII wieku ze starszego okręgu parafialnego św. Jakuba²⁷.

Jerzy Rajman przedstawił tezę wiążącą XII-wiecznych właścicieli wsi Bawół z powstaniem kościoła św. Wawrzyńca. Otóż do Wierzbnow (czy, jak chce autor, Gryfitów), właścicieli Bawołu, należała również wieś Wawrzeńczyce pod Krakowem²⁸. Rajman stwierdził, że zarówno jej nazwa, jak i wezwanie kościoła w Bawole mogą pochodzić od imienia jakiegoś dawnego przedstawiciela tego rodu i być

śladem kultu świętego rzymskiego męczennika. Na poparcie swojej tezy posiłkował się również wspomnianą już wzmianką źródłową z 1322 roku dotyczącą sporu o prawo własności wsi Bawół²⁹, z której wynika, że kościół był pierwotnie uposażony dziesięciną ze wsi Libertów i Ujazd należących właśnie do wnuków komesa. Świątynia mogła więc być fundacją rodu władającego wymienionymi czterema wsiami³⁰.

Jeszcze odmienną teorię, jeśli chodzi o fundatorów kościoła, przedstawił Mieczysław Tobiasz, który twierdził, że pozostałości odkryte w 1961 roku w piwnicach domów narożnych przy ulicach Bartosza 4 i św. Wawrzyńca 20, określone jako relikty romańskiego kościoła św. Wawrzyńca (o rzucie charakterystycznie wydłużonego prezbiterium z absydą), przypominały rzut kaplicy Grobu Chrystusowego w Jerozolimie³¹. Tobiasz twierdził, że skoro wieś Bawół pozostawała w 2. połowie XII wieku w posiadaniu zakonu bożogrobców z Miechowa, to wymurowanie kościoła można powiązać z działalnością tego zakonu³². Jerzy Rajman dodał, że pewnym śladem obsadzenia kościoła bożogrobcami może być późniejsza własność tego zakonu na Stradomiu³³. Hipoteza ta jednak w świetle nowych ustaleń musi zostać odrzucona³⁴.

Z kolei tradycja odnotowana przez Jana Długosza pozwala na określenie kościoła św. Wawrzyńca jako prywatnej fundacji dokonanej przez komesa Piotra ze Skrzynna (Piotra Włostowica)³⁵. Przyjęcie

szuży konserwatorskiej oraz 40 lat badań archeologicznych w Krakowie, „Materiały Archeologiczne”, T. 28: 1995, s. 20.

²⁵ Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus, t. 3, op. cit., s. 141.

²⁶ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, t. 1: (1166–1366), op. cit., nr 79; K. Radwański, 40 lat istnienia, op. cit., s. 20; B. Krasnowolski, Krakowski Kazimierz, op. cit., s. 45–46. Wanda Konieczna swoją argumentację poparła twierdzeniem, że skoro poświęcenie kościoła św. Wawrzyńcowi zdarzało się w ówczesnej Polsce dość rzadko, to na pewno fundatorem tegoż kościoła był przed 1278 rokiem komes noszący to imię; por. W. Konieczna, Początki, op. cit., s. 15. Nie zgadzał się z tym J. Wyrozumski, Dzieje Krakowa, op. cit., s. 139.

²⁷ Marian Wolski, Nieistniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu, „Rocznik Krakowski”, T. 61: 1995, s. 16–18.

²⁸ Wspomniany już w dokumencie z 1198 roku Andrzej, uważany za protoplastę rodu Wierzbnow, wzmiankowany jest też w 1149 roku jako właściciel podkrakowskiej wsi Wawrzeńczyce; T. Jurek, Panowie z Wierzbnej, op. cit., tablice 1 oraz 2; M. Wójcik, Ród Gryfitów, op. cit., s. 116, tab. 1.

²⁹ Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, t. 1: (1166–1366), op. cit., nr 125.

³⁰ J. Rajman, Kraków, op. cit., s. 121–122.

³¹ Mieczysław Tobiasz, Bożogrobcy w Miechowie (w 800-lecie sprowadzenia zakonu do Polski), „Nasza Przyszłość”, T. 17: 1963, s. 10, przyp. 19.

³² Idem, Znaczenie bożogrobców miechowskich w kształtowaniu romańskiego Krakowa, „Analecta Cracoviensia”, T. 14: 1982, s. 462.

³³ J. Rajman, Kraków, op. cit., s. 121.

³⁴ Wiadomo, że wspomniane budynki zlokalizowane przy ulicy Bartosza 4 i ulicy św. Wawrzyńca 20 nie znajdują się na terenie właściwym dla interesującego nas w tym miejscu kościoła.

³⁵ Jan Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, t. 2, wyd. Żegota Pauli, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 11, red. Aleksander Przędziecki, Kraków 1873, s. 14. Por. Marian Friedberg, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, Kraków 1925, s. 89; Jerzy Rajman, *Średniowieczne patrocinia krakowskie*, Kraków 2002, s. 95–96. Według wizytacji z 1748 roku stało się to około roku 1140; Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKMKr), Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 156.

takiej wersji równałoby się określeniu daty powstania kościoła na 1. połowę XII stulecia (około roku 1140–1144), ale brak jest danych potwierdzających ten przekaz. Nie można jednak wykluczyć takiej możliwości, skoro – jak już wspomniano – początki osady Bawół można odnosić co najmniej do 1. połowy XII wieku.

W literaturze istnieją jeszcze inne hipotezy dotyczące czasu powstania kościoła, nie zostały one jednak poparte żadnymi materiałami źródłowymi³⁶.

Wezwanie tego kościoła, potwierdzone po raz pierwszy w dokumencie z 1321 roku, mogło nie być pierwotnym *patrocinium* tej świątyni³⁷. Jan Długosz wśród kazimierskich kościołów stanowiących fundację Piotra Włostowica wymienił również kościół św. Świerada, który nie występuje w innych źródłach³⁸. Wzmianka Długosza może się więc odnosić do kościoła, którego ślady do dziś się nie zachowały³⁹ lub jest pomyłką, albo wreszcie takie wezwanie nosił jeden ze znanych nam kazimierskich kościołów,

³⁶ W *Przewodniku* z początku XVII wieku oraz w zapisach Martina Grunewega odnotowano, że kościół wybudowany był w czasach sprzed przyjęcia religii chrześcijańskiej; Martin Gruneweg, *Przewodnik, Abo Kościołow Krakowskich y rzeczy w nich wiedzenia y widzenia godnych krotkie opisanie. Naprzod tych ktore są w Mieście Krakowie, potym tych co są na Kazimierzu y na Stradomiu [...]. Przydany iest Cathalog wszystkich Krolow Polskich y Biskupow Krakowskich*, Kraków 1603, s. 62.

³⁷ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 1: 1063–1415, wyd. Stanisław Kuraś, Lublin 1965, nr 29; J. Rajman, *Kraków*, op. cit., s. 121.

³⁸ Jan Długosz, *Historiae Polonicae libri XII*, t. 2, op. cit., s. 14. W edycji opracowania Długosza utożsamiono kościół św. Świerada ze świątynią położoną za murami Oławy, która należała do uposażenia Piotra Włostowica; por. *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5 i 6: 1140–1240, tłum. Julia Mrukówna, koment. Krystyna Pieradzka, Warszawa 2009, s. 29, przyp. 48. Jednak kościół św. Świerada należałoby raczej utożsamiać z osobną świątynią kazimierską, skoro Długosz wymienia jego nazwę wśród krakowskich fundacji Piotra Włostowica, której istnienie być może – zgodnie z twierdzeniem M. Borowiejskiej-Birkenmajerowej – uda się w przyszłości ustalić w oparciu o badania archeologiczne; Maria Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975, s. 157.

³⁹ T. Gwiazda postawił hipotezę, iż kościół św. Świerada stanowił odrębny budynek i został uwieczniony w sąsiedztwie kościoła św. Jakuba Apostoła na szesnastowiecznej panoramie Krakowa autorstwa Mathiasa Gerunga, zamieszczonej w *Reisealbum Pfalzgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau 1536/1537*; T. Gwiazda, *Tempus edax rerum. [...] Katalog* [CD-ROM], op. cit., s. 227, przyp. 800. E.M. Firlet interpretowała ten obiekt jako kościół św. Jakuba Apostoła; Elżbieta Maria Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998, s. 24.

w tym – jak twierdziła Maria Borowiejska-Birkenmajerowa – interesujący nas kościół św. Wawrzyńca⁴⁰. Według hipotezy Stefana Świszczowskiego dawny kościół św. Świerada został przebudowany i wówczas otrzymał nowe, dodatkowe wezwanie lub kościół św. Wawrzyńca nosił podwójne *patrocinium*, a jedno z nich (św. Świerada) zostało z czasem zapomniane⁴¹. Wydaje się, że jednak najprawdopodobniej Długosz się pomylił. Co ciekawe, świątynia występuje również z podwójnym *patrocinium* – św. Wawrzyńca i Bartłomieja, jednak tylko w jednym przekazie źródłowym⁴².

KOŚCIÓŁ FILIALNY

Niewielki kościół św. Wawrzyńca, który w wyniku lokacji Kazimierza znalazł się na peryferiach nowego miasta, nie mógł pełnić roli jego fary⁴³. W programie lokacyjnym przewidziano wzniesienie nowego kościoła farnego⁴⁴. Budowę świątyni pod wezwaniem Bożego Ciała rozpoczęto w latach czterdziestych XIV wieku⁴⁵, pierwsza zaś wzmianka o nowej

⁴⁰ Zob. M. Borowiejska-Birkenmajerowa, *Kształt*, op. cit., s. 156–157.

⁴¹ Zob. Stefan Świszczowski, *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*, „Biuletyn Krakowski”, T. 3: 1961, s. 38–39.

⁴² Piotr Hiacynt Pruszczy, *Kleynoty stołecznego miasta Krakowa, albo kościoły, y co w nich iest widzenia godnego y znácznego, przez Piotra Hiacynta Pruszczy, krotko opisane, Powtornie zaś z pilnością przezyrzáne, y do druku z additamentem nowych Kościołow y Relikwii S. podane, z pozwoleniem Zwierzchności Duchowney*, Kraków 1745, s. 144. Informacja ta została powtórzona w dziele *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 5 i 6: 1140–1240, op. cit., s. 29, przyp. 49. Hipotezę o podwójnym wezwaniu kościoła przyjął Michał Rożek, *Meandry kultury, czyli galimatias nie tylko krakowski*, Kraków 2008, s. 258. Co ciekawe, liturgiczne wspomnienia obu tych świętych w Kościele rzymskokatolickim przypadają w sierpniu: św. Wawrzyńca z Rzymu – 10 sierpnia, a św. Bartłomieja Apostoła – 24 sierpnia.

⁴³ Andrzej Niewiński, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004, s. 123.

⁴⁴ Bogusław Krasnowolski, *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007, s. 390–391.

⁴⁵ Genezę powstania tego kościoła przedstawił Jan Długosz w legendzie o kradzieży przez Żydów monstrancji i hostii z krakowskiego kościoła Wszystkich Świętych, do której miało dojść w 1347 roku; *Joannis Długossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, t. 3, wyd. Żegota Pauli, w: *Joannis Długossii Senioris*

parafii pochodzi już z przełomu lat 1342 i 1343⁴⁶. Kościół św. Wawrzyńca aż do 1439 roku pozostał niezależną prebendą, następnie papież Eugeniusz IV oficjalnie przełał prawa parafialne w ręce kanoników regularnych laterańskich⁴⁷. Tym samym kościół św. Wawrzyńca stał się wówczas filią kościoła parafialnego Bożego Ciała⁴⁸.

Świątynia pojawia się w 2. połowie XIV stulecia w kontekście zabiegów Kazimierza Wielkiego dotyczących fundacji uniwersytetu w Kazimierzu (na terytorium dawnej wsi Bawół), które ostatecznie nie zostały sfinalizowane⁴⁹. Istnieje hipoteza, że w planach króla miała jej wówczas przypaść rola kościoła uniwersyteckiego (kolegiaty), typowego dla dawnych ośrodków akademickich⁵⁰. O zamierzeniach władcy ma świadczyć kultywowana przez krakowskich żaków tradycja organizowania corocznej procesji do kościoła św. Wawrzyńca w dzień odpustu poświęconego rzymskiemu męczennikowi (10 sierpnia)⁵¹,

Canonici Cracoviensis Opera omnia, t. 10, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1873, s. 227–228.

⁴⁶ Tadeusz Gromnicki, *Świątynie w Polsce*, Kraków 1908, s. 322.

⁴⁷ Zob. ibidem, s. 32–33, przyp. 42 i 55. Wiadomo również, że już w marcu 1433 roku papież polecił prepozytowi kościoła św. Michała na Zamku Krakowskim, aby inkorporował kościół św. Wawrzyńca w Kazimierzu do klasztoru Bożego Ciała, ale wówczas do tego nie doszło. Zob. K. Łatak, *Średniowieczne pieczęcie*, op. cit., s. 30–32, przyp. 44.

⁴⁸ Walery Eljasz-Radzikowski, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków 1902, s. 223.

⁴⁹ Krzysztof Baran, *Uniwersytet Jagielloński od fundacji Kazimierzowskiej od schyłku XVIII wieku*, w: *Urbs Celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, red. Andrzej Grzybowski, Zdzisław Żygulski, Teresa Grzybkowska, Kraków 2008, s. 438; Dariusz Niemiec, Marcin Starzyński, *Zaginione kolegium. Gdzie król Kazimierz Wielki postanowił wzniesić gmach dla Uniwersytetu? Dwugłos historyka i archeologa*, „Alma Mater”, 2017, nr 197, s. 38–48.

⁵⁰ S. Świszczowski, *Założenie i rozwój*, op. cit., s. 45; M. Rożek, *Meandry*, op. cit., s. 260–261.

⁵¹ „Do tego kościoła bywa wielki concurs ludzi y z Krakowa w dzień święta S. Wawrzyńca. Także w poniedziałek wielkanocny, który dzień nazwali Emmaus”; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (dalej: BJ), Stefan Ranotowicz, „Casimiriae civitatis urbi cracoviensi confrontatae origo [...]”, rkps, sygn. 3742, k. 145. Zob. Marcin Starzyński, „Collegium desertum” – niedokończona fundacja uniwersytecka Kazimierza Wielkiego, „Roczniki Historyczne”, T. 82: 2016, s. 121, K. Baran, *Uniwersytet Jagielloński*, op. cit., s. 437; Jan Krukowski, *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w okresie Odrodzenia*, Kraków 1986, s. 95; M. Rożek, *Meandry*, op. cit., s. 259. Co ciekawe, św. Wawrzyniec z Rzymu jest m.in. patronem studentów.

której ślady znajdujemy jeszcze w połowie XVIII wieku⁵². Według Henryka Barycza istnienie takiego wielowiekowego związku żaków krakowskich z kościołem, nieodnotowanego w przypadku innych świątyń kazimierskich czy krakowskich, który objawiał się nie indywidualnymi pielgrzymkami, lecz gromadnymi eskapadami, oznacza „wyraźnie starodawny zwyczaj o głębszym znaczeniu, stanowiący najprawdopodobniej szczątkowy przeżytek i pozostałość sąsiedztwa pierwotnego Kazimierzowskiego Uniwersytetu z kościołem św. Wawrzyńca”⁵³. Wiadomo, że żacy w czasie pielgrzymek dawali się we znaki mieszkańcom okolicy świątyni, zwłaszcza Żydom, co w 1695 roku zganił rektor Akademii Krakowskiej⁵⁴.

Latem 1494 roku miał miejsce wielki pożar Krakowa, o którego wywołanie obwiniono Żydów⁵⁵. W następstwie tych wydarzeń król Jan Olbracht wydał w 1495 roku dekret, w którym nakazał Żydom opuszczenie Krakowa i przeniesienie się do wschodniej części miasta Kazimierz⁵⁶, gdzie powstało wówczas miasto żydowskie (Oppidum Iudaeorum)⁵⁷. Z powodu dużego przyrostu ludności jego obszar był stopniowo powiększany i w 1583 roku granice żydowskiego Kazimierza zetknęły się z posesjami należącymi do klasztoru Bożego Ciała oraz cmentarzem św. Wawrzyńca⁵⁸. Bliskie sąsiedztwo odbierane było z niezadowoleniem przez obie strony, wywoływało liczne konflikty i nieporozumienia, dochodziło nawet do fizycznych starć⁵⁹. Podczas

⁵² AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 157.

⁵³ Henryk Barycz, *Z zagadek Uniwersytetu Kazimierzowskiego w Krakowie*, „Przegląd Zachodni”, 1952, nr 9–10, s. 121–122.

⁵⁴ Jan Krukowski, *Szkolnictwo parafialne Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001, s. 119.

⁵⁵ Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, t. 1: (1304–1655), Kraków 1913, s. 52.

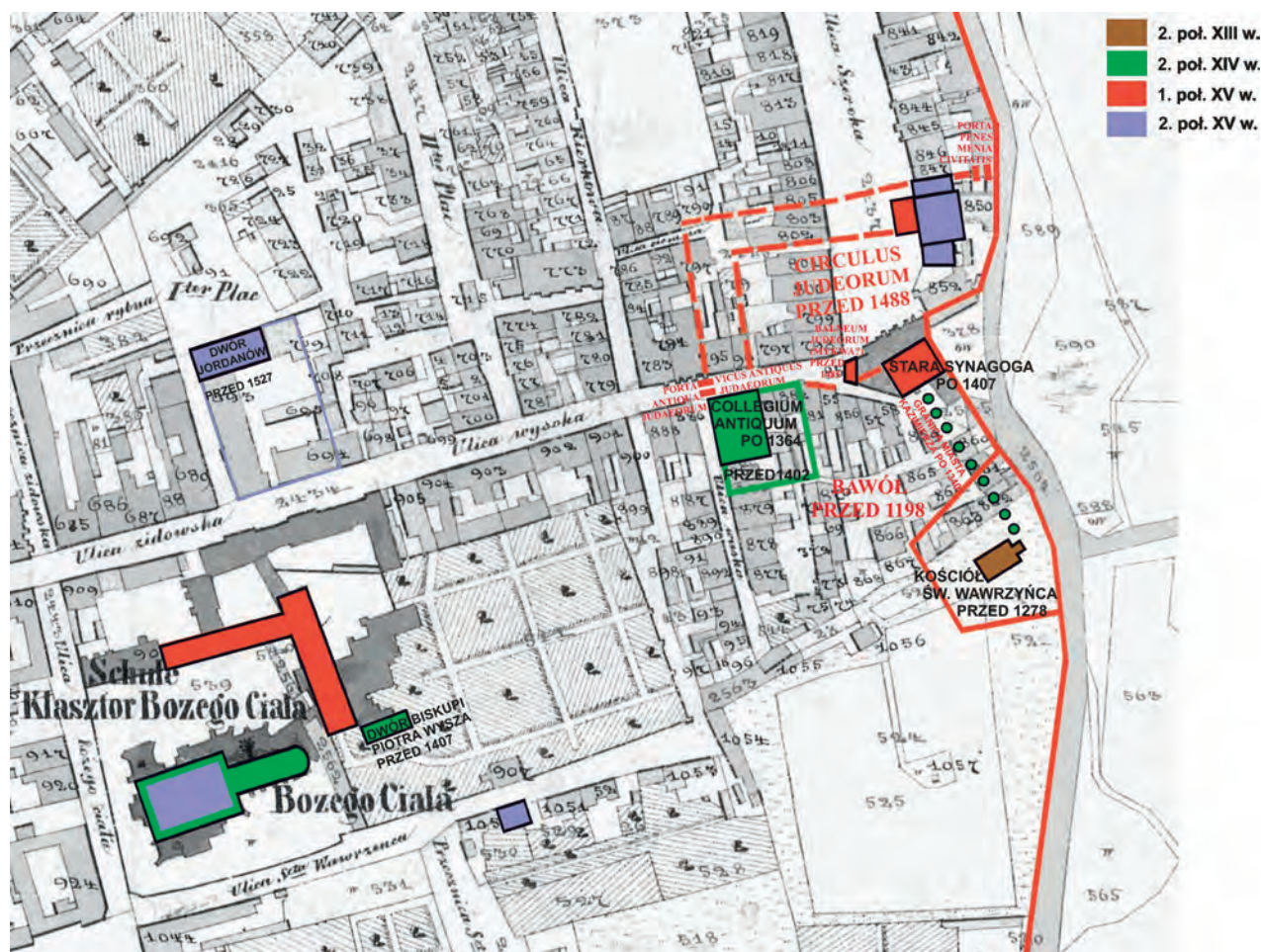
⁵⁶ Bożena Wyrozumska, *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*, „Rocznik Krakowski”, T. 59: 1993, s. 5–11.

⁵⁷ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 330; M. Bałaban, *Dzieje Żydów*, t. 1, op. cit., s. 56.

⁵⁸ *Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795)*, t. 1: (1507–1586), z. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, Stanisław Krzyżanowski, Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 8, Kraków 1885, nr 283 (1583 r.); Bogusław Krasnowolski, *Z badań nad architekturą i urbanistyką krakowskiego Kazimierza w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym*, „Rocznik Krakowski”, T. 55: 1989, s. 110.

⁵⁹ BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 24–24v; AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a,

1. Próba lokalizacji kazimierskiego kolegium oraz kościoła św. Wawrzyńca na tle rekonstrukcji zabudowy z XIV i XV wieku rozpoznanej w badaniach archeologicznych i architektonicznych, przedstawiona na planie katastralnym z 1848 roku (oprac. Dariusz Niemiec). Źródło: Dariusz Niemiec, Marcin Starzyński, *Zaginione kolegium. Gdzie król Kazimierz Wielki postanowił wzniesić gmach dla Uniwersytetu? Dwugłos historyka i archeologa*, „Alma Mater” 2017, nr 197, s. 47, rycina 11

działań toczonych w czasie wojny polsko-szwedzkiej w połowie XVII wieku zniszczonych zostało wiele kościołów i klasztorów⁶⁰, toteż w pewnym stopniu ucierpiał również kościół św. Wawrzyńca. Według Stefana Ranotowicza Żydzi skierowali do szwedzkiego komendanta Pawła Würtza prośbę o wyburzenie kościoła, katolikom udało się jednak obronić świątynię przed zniszczeniem⁶¹. Zapisy źródłowe wskazują jednocześnie, że kościół został

około 1656–1657 roku ograbiony przez Szwedów, prawdopodobnie przy udziale Żydów. Wiadomo, że skradziono wówczas srebrny relikwiarz na głowę św. Wawrzyńca⁶².

Kraków Dawniej i Dziś, nr 11, Kraków 1958, s. 18. Jednak w treści kroniki nie pojawia się informacja o zniszczeniu kościoła. Według innej interpretacji kościół został wówczas wyburzony. Zob. B. Krasnowolski, *Kraków-Kazimierz*, op. cit., s. 209.

⁶² Michał Rożek, *Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655–1657)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36/2: 1974, s. 147; Andrzej Haratym, *Kraków (z miastami Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami i najbliższą okolicą)*, w: Mirosław Nagielski et al., *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015, s. 362. Źródłem tych informacji jest anonimowy tekst pt. *Opisanie consyliarzów y rebeliantów przeciw Rzeczypospolitej y Koronie Polskiej tak w Krakowie iako y na inszych miejscach, którzy ze Szwedami trzymali w roku 1655*; por. M. Rożek, *Straty*, op. cit., s. 146, przyp. 40.

k. 81v; S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 191.

⁶⁰ Janina Bieniarzówna, *Stulecie upadku*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, red. eadem, Jan M. Małecki, Józef Mitkowski, Kraków 1984, s. 390–393, 413–415.

⁶¹ Mieszkańcy przekonali okupantów, że świątynia nie będzie przeszkadzała w obronie miasta, a może wręcz stanowić osłonę dla załogi ulokowanej przy murze miejskim; BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 141; S. Ranotowicz, *Stefana Ranotowicza opisanie inkursji Szwedów do Polski i Krakowa (1655–1657)*,

Kościół nie oszczędzał także klęski elementarnej. Świątynia ucierpiała w sierpniu 1662 roku wskutek powodzi⁶³. Sąsiedztwo miasta żydowskiego, które cechowało się dość chaotyczną, gęstą i niemal całkowicie drewnianą zabudową⁶⁴, powodowało niebezpieczeństwo pożarowe, jak na przykład w 1623 roku, kiedy w trakcie pożaru siedlisk żydowskich kościół św. Wawrzyńca „ledwie był [...] ratowany”⁶⁵. Ksiądz Marcin Kłoczyński, ówczesny prepozyt klasztoru Bożego Ciała w Kazimierzu (w latach 1612–1644)⁶⁶, zdecydował w 1627 roku o budowie wysokiego muru w miejsce drewnianego parkanu opasującego kościół, który jednocześnie miał stanowić granicę Kazimierza i miasta żydowskiego⁶⁷. Mimo budowy trwałego ogrodzenia jeszcze w XVIII wieku utyskiwano na niepożądane sąsiedztwo⁶⁸.

Według wizytacji przeprowadzonej w 1599 roku w skład majątku kościoła św. Wawrzyńca wchodzi-

ły dwa domy⁶⁹, a prepozyt kościoła Bożego Ciała z każdego z nich pobierał roczny dochód w wysokości 18 marek⁷⁰. Wiadomo dalej, że tenże prepozyt w okresie od Wielkanocy do uroczystości Wszystkich Świętych odprawiał w kościele trzy msze święte tygodniowo, dzięki czemu miał prawo do pobierania dziesięciu dziesięcin snopowych ze wsi Gaj. Przy kościele nie rezydowała jednak stała obsada duchowna, funkcje zarządcze pełnił zaś każdorazowy prepozyt klasztoru Bożego Ciała (określany jako „rector”). Wizytacja z 1748 roku wspomina nie tylko o już wyżej wzmiankowanej tradycji związanej z sierpniowym świętem patrona kościoła, ale też o celebracji rocznicy poświęcenia świątyni. W zapisach z 1599 i z 1748 roku wspomniano również o przynależnym kościołowi sadzie owocowym, a według tego późniejszego prepozyt kościoła Bożego Ciała pobierał prowent za jegoarendę, który miał być przeznaczony na wydatki związane z bieżącym utrzymaniem „kaplicy”⁷¹.

ARCHITEKTURA

Nie posiadamy bliższych informacji o wyglądzie kościoła św. Wawrzyńca. Powszechnie przyjęto, że pierwszy kościół był najprawdopodobniej budowlą drewnianą⁷². Wskazują na to nieliczne zachowane źródła archiwalne, dużo późniejsze w stosunku do domniemyanych początków świątyni⁷³. Zdają się to również potwierdzać prace archeologiczne. W latach pięćdziesiątych XX wieku przeprowadzono je na terenie dawnej wsi Bawół i nie natrafiono na

⁶³ Stanisława Namaczyńska, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*, t. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*, Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, nr 23, Lwów 1937, s. 46, nr 244.

⁶⁴ Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, t. 2: (1656–1868), Kraków 1936, s. 475; B. Krasnowolski, *Z badań*, op. cit., s. 110.

⁶⁵ P.H. Pruszczyk, *Kłęczoty*, op. cit., s. 144. Podano wprawdzie rok 1624, lecz pożoga ta według innych źródeł miała miejsce rok wcześniej; Andrzej Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2021, s. 74–75.

⁶⁶ Ksiądz Marcin Kłoczyński (1562–1644) był inicjatorem wielu inwestycji artystycznych i budowlanych na terenie kościoła i klasztoru Bożego Ciała w Kazimierzu; Janina Bieniarzówna, *Kłęczoty Marcin*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Warszawa 1967–1968, s. 56.

⁶⁷ B.J. S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 28v; S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 191. Według Pruszczyka ksiądz Kłoczyński wystawił mur, aby Żydzi „Nabożeństwu Chrześcijańskiemu swym czartowskim wrzaskiem nie przeszkadzali”; P.H. Pruszczyk, *Kłęczoty*, op. cit., s. 144. Zachowała się marmurowa tablica fundacyjna pochodząca z 1627 roku, która miała być umieszczona w tymże murze do końca XIX wieku (Stanisław Tomkowicz, *Napisy domów krakowskich*, Kraków 1899, s. 46) oraz fragment tegoż muru na posesjach zlokalizowanych przy placu Bawół 1 i 3 oraz ulicy Dajwór 19 i 21 (B. Krasnowolski, *Z badań*, op. cit., s. 108, przyp. 48).

⁶⁸ W protokole z wizytacji biskupiej zapisano, że cmentarz sąsiaduje z „miastem niewiernego plemienia Żydów” („Oppido Perfidiae Gentis Judaicae”); AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 157. Z kolei według Pruszczyka w połowie XVIII wieku dochodziło do zakłócania chrześcijańskich nabożeństw przez Żydów „czartowskim wrzaskiem”, P.H. Pruszczyk, *Kłęczoty*, op. cit., s. 144.

⁶⁹ Domy zostały opisane odpowiednio jako „plebanale” oraz „vicary”, co wskazuje, że były to budynki dawnej plebanii oraz wikarówki.

⁷⁰ AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a, k. 81–81v.

⁷¹ Pewnym świadectwem degradacji kościoła jest określanie go w źródłach jako „kaplica”; zob. *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 1, op. cit., s. 331 (1411 r.); *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. 2: 1416–1450, wyd. Stanisław Kuraś, Lublin 1973, nr 321 (1433 r.); J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia*, op. cit., s. 96 (1438 rok); Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Archiwum Miasta Kazimierza pod Krakowem, sygn. 29/34/888, k. 77 (1448 r.); AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a, k. 81 (1599 r.).

⁷² Przykładowo: S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 44.

⁷³ W opisie kościołów krakowskich z 1745 roku zapisano, iż kościół ten został ufundowany jako drewniana świątynia; P.H. Pruszczyk, *Kłęczoty*, op. cit., s. 144. W protokole wizytacyjnym kościoła z 1748 roku zapisano, iż kaplica św. Wawrzyńca „olim lignea fuit ad praesens tota murata” („niegdyś była drewniana, teraz cała murowana”); AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 156.

żadne relikty murowanej świątyni⁷⁴. Nie wyklucza to jednak, że pierwotny kościół powstał od razu jako budowla murowana. Zdaniem Jerzego Rajmana fakt umieszczenia go wśród fundacji Piotra Włostowica wskazuje, że była to murowana świątynia romańska⁷⁵. Z kolei Dariusz Niemiec zidentyfikował datowane na połowę XIII wieku fragmenty późnoromańskiej glazurowanej dachówki ceramicznej typu mniszka oraz fragment narożnika późnoromańskiej glazurowanej płytki posadzkowej, które odkryto w ogrodzie południowym przy Starej Synagodze w Kazimierzu, jako relikty późnoromańskiego kościoła św. Wawrzyńca, uszkodzone odpady budowlane, przeznaczone do ułożenia pierwotnej posadzki i pokrycia dachowego⁷⁶. Trzeba dodać, że byłyby to właściwie jedyne – oprócz odkrytych pochówków związanych z przykościelnym cmentarzem – zachowane materialne pozostałości związane z tą świątynią. Według Niemca, po uwzględnieniu chronologii odkrytej płytki posadzkowej, budowę murowanego późnoromańskiego kościoła można ostrożnie datować w przedziale lat 1241–1278 czy bardziej prawdopodobnie w węższym przedziale lat 1250–1278⁷⁷. Wspomniane odkrycie daje podstawę, aby stwierdzić, że kościół mógł stanowić wspomnianą już hipotetyczną fundację komesa Wawrzyńca, której być może dokonał około roku 1276–1278. Za XIII-wieczną metryką kościoła opowiadał się również Zbigniew Pianowski, który zauważył, iż rzut świątyni ukazany na tzw. Planie Kołłątajowskim z 1785 roku wskazuje cechy charakterystyczne dla świątyń późnoromańskich wznoszonych właśnie w tym okresie⁷⁸. Trzeba również dodać, że najstarszy poziom grobów, odkrytych podczas prac archeologicznych przeprowadzonych w rejonie kościoła, został datowany na okres późnego średniowiecza, co pozwala na uznanie tych pozostałości za relikty cmentarza towarzyszącego gotyckiej czy nawet wczesnogotyckiej fazie świątyni⁷⁹.

⁷⁴ Emil Zaitz, Michał Zaitz, *Krakowski Kazimierz w badaniach archeologicznych*, „Krzysztofory”, T. 35: 2017, s. 158–159, 172.

⁷⁵ J. Rajman, *Kraków*, op. cit., s. 122.

⁷⁶ D. Niemiec, *Stara Synagoga*, op. cit., s. 139; *Ostoją tradycji*, red. Elżbieta Długosz et al., Kraków 2016, s. 250–252.

⁷⁷ D. Niemiec, *Stara Synagoga*, op. cit., s. 140.

⁷⁸ Zbigniew Pianowski, *Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, red. Elżbieta Firlet, Kraków 2006, s. 201.

⁷⁹ Kazimierz Radwański, *Prace ratownicze prowadzone przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Krakowie w latach 1955–1958*, „Biuletyn Krakowski.

Pierwsze informacje na temat kościoła jako budowli murowanej i jednonawowej pochodzą dopiero z wizytacji przeprowadzonej na polecenie biskupa Jerzego Radziwiłła (1599). Według opisu był on wówczas w dość dobrym stanie technicznym, nie licząc więźby dachowej. Świątynia miała deskowany i zarazem malowany strop, chór zamknięty sklepieniem, trzy pary drewnianych drzwi oraz dwa dzwony⁸⁰. Z kolei dzięki zapisom wizytacji z 1748 roku wiadomo, że była wymurowana z cegły. Posadzka w całym kościele wykonana została z cegły wypalanej, a na chórze mniejszym z kamienia. Nad wielkimi drzwiami do kościoła znajdował się chór muzyczny. Kościół miał cztery okna oraz – podobnie jak zapisano 150 lat wcześniej – trzy wejścia z drewnianymi drzwiami (odpowiednio od północy, południa oraz zachodu)⁸¹.

W sprzeczności z opisem wizytacyjnym z 1599 roku stoi relacja Stefana Ranotowicza, według której przebudowę kościoła na murowany miał zainicjować w 1640 roku wspomniany już ksiądz Marcin Kłoczyński⁸², a prace zostały zwieńczone konsekracją dokonaną 23 listopada 1642 roku⁸³. Jerzy Wyrozumski twierdził, że istotnie pierwszy kościół św. Wawrzyńca był drewniany, ale w efekcie utraty

Prace Konserwatorskie i Archeologiczne”, T. 1: 1959, s. 65; D. Niemiec, *Stara Synagoga*, op. cit., s. 140.

⁸⁰ AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a, k. 81.

⁸¹ AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 156–158.

⁸² BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 28v, 145. Informację o „z gruntu wymurowaniu” kościoła za sprawą księdza Kłoczyńskiego powtarza przewodnik kościołów krakowskich z połowy XVIII wieku; por. P.H. Pruszc, *Kleynoty*, op. cit., s. 144. B. Kumor przekazał błędną informację, iż do przebudowy kościoła z drewnianego na murowany za sprawą księdza Kłoczyńskiego doszło pod koniec XVI wieku; por. Bolesław Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 2, Kraków 1999, s. 597. Z kolei Stefan Świszczowski oraz Marta Samek datują wymurowanie kościoła na rok 1642. Ta ostatnia zaliczyła świątynię do grupy kościołów krakowskiego zespołu miejskiego wzniesionych w XVII wieku, które charakteryzowały się skromną jednonawową strukturą; por. S. Świszczowski, *Założenie i rozwój*, op. cit., s. 58; Marta Samek, *Kościół SS. Dominikanek na Gródki a architektura Krakowa drugiej i trzeciej ćwierci XVII wieku*, „Rocznik Krakowski”, T. 53: 1987, s. 30. Świszczowski twierdzi, że Kłoczyński nakazał zburzyć stary kościół już w 1635 roku; por. S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 139.

⁸³ BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 28v, 145; B. Krasnowolski, *Z badań*, op. cit., s. 108. W protokole wizytacji z 1748 roku zapisano, że konsekracja kościoła miała miejsce „z dawnej tradycji”; AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 156.

2. Panorama Krakowa od północy (fragment) zamieszczona w *Liber chronicarum* (*Kronice Świata*) autorstwa Hartmanna Schedela z 1493 roku. Źródło: Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Nürnberg 1493, k. 269v

funkcji parafialnej mógł ulec ruinie i został odbudowany jako murowany jeszcze przed wizytacją Radziwiłła⁸⁴.

Dla ustalenia wyglądu dawnych budowli krakowskiego trójmiasta należy zwrócić uwagę na źródła ikonograficzne. Najstarsze przedstawienie kościoła św. Wawrzyńca zawiera panorama zamieszczona w *Liber chronicarum* (*Kronice Świata*) autorstwa Hartmanna Schedela (1493)⁸⁵. Świątynię przedstawiono tam w północno-wschodniej części Kazimierza w sąsiedztwie monumentalnego – na tle okolicznej zabudowy – budynku, który można utożsamić z nieukończonym kolegium uniwersyteckim fundacji kazimierzowskiej (il. 2)⁸⁶. Kolejnym chronologicznie źródłem ikonograficznym ukazującym kościół św. Wawrzyńca jest widok Krakowa z kopca Krakusa

i Krzemionek pochodzący z 1537 roku, prawdopodobnie autorstwa Mathiasa Gerunga (il. 3)⁸⁷. Świątynia została ukazana jako dość duży budynek, niewiele mniejszy od głównej fary Kazimierza⁸⁸, lecz w rzeczywistości w czasie jego rysowania kościół był dość niewielkim budynkiem, z dużym prawdopodobieństwem jeszcze drewnianym. Do cennych źródeł do badań nad kościołem św. Wawrzyńca należą dwa widoki Krakowa zamieszczone w szóstym tomie dzieła *Civitates orbis terrarum* (1617)⁸⁹. Pierwowzór pierwszego z tych widoków, przedstawiający Kraków od strony południowej, powstał przed 1600 rokiem (il. 4)⁹⁰. Choć interesujący nas kościół nie został wyróżniony oznaczeniem literowym, jak uczyniono w przypadku innych czternastu obiektów (kościół, ratusz, bram miejskich), to bez trudu

⁸⁴ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, op. cit., s. 140.

⁸⁵ Hartmann Schedel, *Liber chronicarum*, Nürnberg 1493.

⁸⁶ S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 93; Jerzy Banach, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1967, s. 17–29; Waldemar Komorowski, *Widoki portretowe Krakowa czasów staropolskich w badaniach historii miasta. Obraz, znak, symbol, tekst*, „Zapiski Historyczne”, T. 84/1: 2019, s. 136.

⁸⁷ Ibidem, s. 142–143.

⁸⁸ E.M. Firlet, *Najstarsza panorama*, op. cit., s. 25.

⁸⁹ *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1617.

⁹⁰ Według Jerzego Banacha został wykonany w latach 1592–1598 przez flamandzkiego artystę Egidiusa van der Rye; idem, *Dawne widoki Krakowa*, op. cit., s. 68–72. Zob. również W. Komorowski, *Widoki portretowe Krakowa*, op. cit., s. 148.

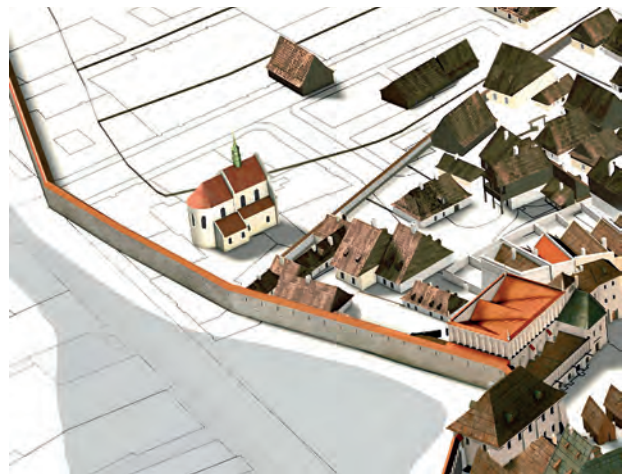
3. Panorama Krakowa od południa, z kopca Krakusa i Krzemionek (fragment) autorstwa prawdopodobnie Mathiasa Gerunga, zamieszczona w *Reisealbum Pfalzgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau 1536/1537*. Źródło: Elżbieta M. Firlet, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998

5. Kościół św. Wawrzyńca (pierwszy od lewej) oraz kościół Bożego Ciała (drugi od lewej) w Kazimierzu, fragment miedziorytu nieznanego autora wykonanego na podstawie rysunku z lat ok. 1603–1605 roku zamieszczonego w publikacji *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1617, tabl. 43. Źródło: Biblioteka Narodowa, sygn. ZZK 12 162 (kopia cyfrowa: <http://polona.pl/preview/5f5c8d32-e841-47cd-a43a-5dc55f4b6d83>, dostęp: 04.12.2023)

4. Kościół św. Wawrzyńca na panoramie Krakowa (fragment) zamieszczonej w publikacji *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1617, tabl. 44, wykonanej na podstawie rysunku z lat 1592–1598. Źródło: *Civitates Orbis Terrarum*, t. 6, Kolonia 1617, tabl. 44

6. Kościół św. Wawrzyńca według cyfrowego opracowania zabudowy historycznej Kazimierza w pierwszej połowie XVII wieku (fragment). Źródło: *Cracovia Iudaeorum 3D*, oprac. Eugeniusz Duda, Kraków 2013, s. 195

można jednak zlokalizować świątynię po wschodniej stronie kościoła Bożego Ciała. Pierwzór drugiego z tych widoków Krakowa, ukazujący miasto od północnego zachodu, powstał nieco później od wcześniej opisanego (il. 5)⁹¹.

Kościół św. Wawrzyńca w schyłkowym okresie istnienia dokumentuje tzw. Plan Kołłątajowski (wykonany w latach 1783–1785)⁹². Ogromną wartością tego planu jest swoista inwentaryzacja wnętrza obiektów sakralnych⁹³. Widać na nim niewielką świątynię

7. Kościół św. Wawrzyńca według cyfrowego opracowania zabudowy historycznej Kazimierza w 1. połowie XVII wieku (fragment). Źródło: *Cracovia Iudaeorum 3D*, oprac. Eugeniusz Duda, Kraków 2013, s. 196–197

⁹¹ Czas rysowania nieznanego pierwzoru dla tej panoramy Jerzy Banach ustalił na lata 1603–1604. Zob. idem, *Dawne widoki Krakowa*, op. cit., s. 89.

⁹² M. Tobiasz, *Znaczenie bożogrobców*, op. cit., s. 462.

⁹³ S. Tomkowicz, *Kołątajowski plan Krakowa z roku 1785*, „Rocznik Krakowski”, T. 9: 1907, s. 151; Michał

8. Kościół św. Wawrzyńca w Kazimierzu wraz z cmentarzem przykościelnym, fragment tzw. Planu Kółtatajowskiego Krakowa („Planta Miasta Krakowa z przedmieściami Roku MDCCLXXXV zrobiona”) z 1785 roku autorstwa Macieja Dębskiego i Kazimierza Szarkiewicza. Źródło: ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/8 (fragment)

położoną na nieregularnym terenie cmentarza otoczonego z czterech stron murem (il. 8). Kościół cechowała prosta struktura – wydłużone prezbiterium zamknięte od wschodu półkolistą absydą oraz jedna główna nawa w kształcie zbliżonym do kwadratu. Główne wejście znajdowało się od strony zachodniej. Była to świątynia orientowana. Do prezbiterium przylegała od strony północnej prostokątna przybudówka-zakrystia⁹⁴, którą narysowano w odmienny sposób (tj. za pomocą szrafowania).

CMENTARZ

Nekropolia zlokalizowana przy kościele św. Wawrzyńca istniała zapewne od czasów powstania kościoła i służyła jako cmentarz parafialny dla wsi Bawół⁹⁵, choć pierwsza wzmianka o niej przy świątyni pochodzi dopiero z 1599 roku⁹⁶. Średniowieczną ge-

Odlanicki-Poczobutt, Zofia Traczewska-Białek, *Plan Kółtatajowski źródłem informacji o Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 48: 1977, s. 10, 12.

⁹⁴ Zob. J. Rajman, *Kraków*, op. cit., s. 123. Zakrystię wspomniano w protokołach wizytacji z lat 1599 oraz 1748; AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19, s. 81–81v; Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 156–162.

⁹⁵ Marian Myszk, *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych*, w: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, T. 3: 2003, s. 126; Emil Zaitz, Michał Zaitz, *Badania archeologiczne na krakowski Kazimierzu*, w: Eugeniusz Duda, Anna Jakimyszyn-Gadocha, *Cracovia Iudaeorum 3D*, Kraków 2013, s. 64.

⁹⁶ AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19, s. 81.

nezę tego cmentarza potwierdzają z kolei wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1956 i 1957⁹⁷. W 1913 roku w czasie prac wykopalskich, przeprowadzonych w rejonie ulicy św. Wawrzyńca, natrafiono na ludzkie szczątki mające prawdopodobnie związek z przykościelnym cmentarzem⁹⁸. Z chwilą włączenia kościoła pod zarząd parafii Bożego Ciała cmentarz stał się filialną nekropolią głównej fary miasta⁹⁹. Podczas wizytacji w 1599 roku zapisano, że był dobrze ogrodzony i znajdowała się na nim drewniana kostnica (*ossarium*)¹⁰⁰. Z kolei w protokole wizytacyjnym z 1748 roku zapisano, że teren był ogrodzony z czterech stron, a wejście umożliwiała drewniana zamykana brama, zlokalizowana po stronie zachodniej. Wspomniano również, że cmentarz był miejscem służącym głównie do grzebania osób ubogich, zapowietrzonych i topielców¹⁰¹. Wprawdzie chrześcijańska doktryna zakłada, że zmarli są równi wobec śmierci, najwyraźniej jednak – w mniemaniu ówczesnych – niektórzy, głównie ze względu na pochodzenie społeczne lub rodzaj śmierci, zasługiwali na skromny pochówek w mało reprezentacyjnym miejscu¹⁰². Niewykluczone jednak, że nekropolia pełniła taką rolę dużo wcześniej, na co wskazują nie tylko dane pozyskane z ksiąg metrykalnych, ale również funkcjonowanie ówczesne podobnych cmentarzy w innych miastach¹⁰³. Dane dotyczące pogrzebów w parafii Bożego Ciała wskazują, że w latach 1712–1797 na cmentarzu św. Wawrzyńca dokonano 572 inhumacji¹⁰⁴. Zestawiając te dane z ogólną liczbą pogrzebów (3510) zapisanych w rejestrach parafii Bożego Ciała, można stwierdzić, że co szósty pochówek miał miejsce na cmentarzu

⁹⁷ K. Radwański, *Prace ratownicze*, op. cit., s. 65; E. Zaitz, M. Zaitz, *Krakowski Kazimierz*, op. cit., s. 158–159, 182.

⁹⁸ Julian Talko-Hryncewicz, *Mieszkańcy Krakowa z X–XX wieku. Studium antropo-bio-socjologiczne*, Kraków 1926, s. 8, 11.

⁹⁹ *Przewodnik abo Kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma*, oprac. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2002, s. 106.

¹⁰⁰ AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19, s. 81.

¹⁰¹ AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 158.

¹⁰² Jan Kracik, *Miasto zatrzymuje umarłych. Krakowskie nekropolie a kultura duchowa XVII–XVIII wieku*, w: *Z przeszłości Krakowa*, red. Jan M. Małecki, Warszawa–Kraków 1989, s. 166–169.

¹⁰³ Karolina Grodziska-Ożóg, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1987, s. 13.

¹⁰⁴ ANK, Zbiór mikrofilmów ksiąg metrykalnych, sygn. 5–78; ibidem, Zbiór mikrofilmów ksiąg metrykalnych, sygn. 5–79.

przy kościele filialnym. Eksploracja tych zapisów metrykalnych pozwoliła stwierdzić, że nazwiska 70 osób (12,2%) tam pochowanych opatrzone komentarzem sugerującym, że były to osoby ubogie (*mendicans, pauper, pauperculus*). Wiele z takich pogrzebów (41,1%) księża kanonicy zdecydowali się odprawić nieodpłatnie, najpewniej z uwagi na ubóstwo zmarłych, o czym świadczą odpowiednie notacje w zapisach (*gratis, gratis pro Deo*). Z kolei w przypadku pogrzebów 37 osób zanotowano, że zmarli byli przybyszami (*advena*), których grzebano zwykle – jak pokazują przykłady innych nekropolii – w miejscach mało zaszczytnych¹⁰⁵. Obserwacja liczby rocznych pogrzebów odprawionych na tym cmentarzu dowodzi, że do istotnego wzrostu liczby inhumacji dochodziło w latach kryzysów żywnościowych (1715, 1737) czy epidemicznych (1797)¹⁰⁶. Posiadanie przez parafię cmentarza filialnego miało duże znaczenie w przypadku ośrodków miejskich, mógł on bowiem stanowić „zaplecze” w sytuacji wystąpienia istotnej wyższości liczby pogrzebów¹⁰⁷. Nie sposób ustalić, jaki los spotkał ludzkie szczątki nawarstwione na terenie przykościelnego cmentarza przez bez mała pięć stuleci. Likwidacja kościoła św. Wawrzyńca nastąpiła w okresie istotnych przeobrażeń w kulturze funeralnej, polegających na przeniesieniu cmentarza poza centra osad. W przypadku likwidacji nekropolii ekshumowano zwykle tylko najwcześniej pogrzebane szczątki, te położone głębiej pozostawały nienaruszone¹⁰⁸. Podobnie musiało być w przypadku omawianej nekropolii, bowiem – jak wcześniej wspomniano – w latach pięćdziesiątych XX wieku podczas badań archeologicznych natrafiono na późnośredniowieczne pochówki¹⁰⁹.

WYPOSAŻENIE

Pierwsze informacje dotyczące wyposażenia kościoła św. Wawrzyńca pochodzą z wizytacji przeprowadzonej w 1599 roku¹¹⁰. Kościół miał wówczas

trzy konsekrowane ołtarze z murowanymi mensami (jeden wielki i dwa małe), ozdobione obrazami i rzeźbami. Wzmiankowano chór z organami. Dość ubogie było wyposażenie w paramenty liturgiczne, zapisano bowiem tylko dwa małe świeczniki, antepedia, osiem obrusów oraz dwa ręczniki. Przy wspomnianych ołtarzach znajdowały się wota. Odnotowano również dwie księgi przeznaczone do odprawiania nabożeństw (graduał oraz psalterz).

Zachowały się także pomniejsze wzmianki o wyposażeniu kościoła w późniejszym okresie. Według Ranotowicza w XVII stuleciu świątynia wzbogaciła się o dwa ołtarze, które miały pochodzić z kościoła Bożego Ciała¹¹¹. Według kronikarza w momencie konsekracji kościoła św. Wawrzyńca (1642), odbudowanego nieco wcześniej z inicjatywy księdza Marcina Kłoczyńskiego, znajdowały się tam trzy bliżej niescharakteryzowane ołtarze¹¹². Wiadomo, że ksiądz Kłoczyński zadbał wówczas również o wyposażenie kościoła w odpowiednie paramenty liturgiczne¹¹³. Ówczesny zakrystian kościoła Bożego Ciała ksiądz Krzysztof Piasecki sprawił do odbudowanego kościoła nowe ołtarze oraz kazalnicę, a zakrystię i chór „malowaniem ozdobił”¹¹⁴.

Według zapisów wizytacyjnych z 1748 roku w kościele św. Wawrzyńca znajdowały się wówczas cztery drewniane ołtarze (a więc o jeden więcej w porównaniu z wynikami wizytacji sprzed 150 lat). Wymieniono drewniany, częściowo połączony ołtarz wielki, w którym znajdowało się drewniane cyborium, w centrum zaś obraz przedstawiający patrona kościoła. Ołtarz miał kamienną mensę, do której prowadziły dwa gradusy (stopnie). Drugi ołtarz, zlokalizowany po południowej stronie świątyni – wzmiankowany już w XVII wieku w kronice Ranotowicza – poświęcony był św. Marii Magdalenie, a trzeci, zlokalizowany po północnej stronie – Najświętszej Marii Pannie. Nie opisano jednak

¹¹¹ BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 143v, 144. Por. J. Rajman, *Średniowieczne patrocinia*, op. cit., s. 91–92, 96.

¹¹² BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 28v, 145; B. Krasnowolski, *Z badań*, op. cit., s. 108. Autorzy *Dziejów Krakowa* wymienili kościół św. Wawrzyńca wśród ważniejszych obiektów wzniesionych lub przebudowanych w Krakowie w XVI i w 1. połowie XVII wieku, więc być może powołali się na informację Ranotowicza; Janina Bieniarzówna, *Schyłek świetności*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, red. eadem, Jan M. Małecki, Józef Mitkowski, Kraków 1984, s. 273; B. Krasnowolski, *Z badań*, op. cit., s. 110.

¹¹³ P.H. Pruszczyk, *Kleynoty*, op. cit., s. 144.

¹¹⁴ BJ, S. Ranotowicz, „Casimiriae civitatis”, op. cit., k. 145.

¹⁰⁵ Paweł Duma, *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*, Kraków 2010, s. 11–12.

¹⁰⁶ Andrzej Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem: epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, s. 72.

¹⁰⁷ K. Grodziska-Ożóg, *Cmentarz*, op. cit., s. 65.

¹⁰⁸ M. Myszka, *Dawne cmentarze*, op. cit., s. 121–143.

¹⁰⁹ E. Zaitz, M. Zaitz, *Krakowski Kazimierz*, op. cit., s. 158–159, 182.

¹¹⁰ AKMKr, Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a, k. 81–81v.

czwartego ołtarza¹¹⁵. Wizytator odnotował ponadto drewnianą figurę Ukrzyżowania Chrystusa Pana, umieszczoną w środkowej części budynku. Wiadomo, że w świątyni były zlokalizowane dwa chóry muzyczne (mniejszy i większy). Nie odnotowano organów wzmiankowanych pod koniec XVI wieku. Kościół nie miał własnych paramentów liturgicznych, dlatego na czas nabożeństw wypożyczano je z kościoła Bożego Ciała. W świątyni znajdowało się jednak miejsce na ich przechowywanie, zlokalizowane w arkadzie znajdującej się w pobliżu głównego ołtarza. Nie jest znany los wyposażenia kościoła po jego zniesieniu, poza wspomnianym obrazem św. Wawrzyńca oraz relikwiarzem zawierającym szczątki rzymskiego świętego, które przeniesiono do kaziemskiej fary¹¹⁶.

LIKWIDACJA

Nie sposób ustalić precyzyjnej daty zniesienia kościoła św. Wawrzyńca¹¹⁷. Pierwszy rozbiór Polski (1772) przyniósł duże straty w uposażeniu diecezji krakowskiej. Ustalona na Wiśle granica międzypaństwowa odcięła kościół krakowski od dużej części majątku, który znalazł się na terenach zabranych przez Austrię, uszczuplając tym samym jego dochody. W aktach czynności biskupich pod datą 28 sierpnia 1788 roku zapisano, iż prymas Michał Jerzy Poniatowski, od 1782 roku faktyczny administrator diecezji krakowskiej, polecił zburzyć kościół

św. Wawrzyńca z powodu niemożności utrzymania świątyni w świetle niedawnych strat w uposażeniu diecezji¹¹⁸. W inwentarzu majątku miejskiego, który sporządzono w związku z wykonaniem w latach 1787–1789 planów miasta na polecenie Komisji Dobrego Porządku, wymieniono pomiędzy posesjami nr 111 oraz 112 „Miejsce cmentarza i kościoła zdemolowanego S. Wawrzyńca”¹¹⁹. Można stąd wywnioskować, że kościół został zburzony latem 1788 roku, wkrótce po wydaniu decyzji w tej sprawie. Jego zniesienie nie oznaczało równoczesnego zakończenia działalności nekropolii, wedle zapisów metrykalnych bowiem cmentarz przykościelny funkcjonował przynajmniej do lata 1797 roku¹²⁰. We wspomnianym dokumencie z sierpnia 1788 roku zalecono, aby majątek pozostały po kościele (dom prebendarski, ogród i grunt) został przeznaczony na wydatki związane z bieżącym utrzymaniem nekropolii¹²¹. Na polecenie biskupa Poniatowskiego przed obrazem św. Wawrzyńca, który przeniesiono do fary, miała się corocznie odbywać msza wotywna na pamiątkę istnienia świątyni pod tym wezwaniem¹²². Materiał rozbiórkowy pozostały po kościele (zapewne kamień i cegłę) przeznaczono na potrzeby parafii Bożego Ciała¹²³.

LOKALIZACJA

Dotychczasowe próby lokalizacji kościoła św. Wawrzyńca we współczesnej topografii Krakowa można uznać za niewystarczające¹²⁴, szczególnie biorąc pod uwagę możliwość wykorzystania technologii GIS (system informacji geograficznej, ang. Geographic Information System), która – coraz częściej

¹¹⁵ Być może wizytator lub późniejszy skryba pomylił się i w rzeczywistości były trzy ołtarze. Rajman wymienia jeszcze ołtarz Krzyża Świętego i powołuje się na wizytację kościoła z 1748 roku (J. Rajman, *Średniowieczne patronie*, op. cit., s. 96), lecz pomylił się i w istocie taki ołtarz znajdował się w pobliskim kościele św. Jakuba Apostoła (por. AKMKr, Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28, s. 142).

¹¹⁶ M. Rożek, *Nieistniejące kościoły*, op. cit., s. 119; idem, *Meandry kultury*, op. cit., s. 258. Polecenie przeniesienia obrazu zawiera dokument dotyczący zniesienia kościoła. Zob. AKMKr, Acta Episcopalia, t. 112, k. 411v.

¹¹⁷ Większość badaczy podaje, że kościół został zburzony pod koniec XVIII wieku (np. W. Eljasz-Radzikowski, *Kraków*, op. cit., s. 223) czy nawet wkrótce po 1785 roku (Danuta Rederowa, *Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porzobiorowego (1796–1809). Część I, Zagadnienia urbanistyczne*, „Rocznik Krakowski”, T. 34/2: 1958, s. 151; M. Rożek, *Nieistniejące kościoły*, op. cit., s. 119). Niektóre opracowania podają, że doszło do tego na początku XIX wieku (K. Radwański, *Prace*, op. cit., s. 65; S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz*, op. cit., s. 45, 66; Janina Bieniarzówna, *Stulecie upadku*, op. cit., s. 413, 415; M. Tobiasz, *Znaczenie bożogrobców*, op. cit., s. 462).

¹¹⁸ AKMKr, Acta Episcopalia, sygn. AEp 112, k. 411–412. Bolesław Kumor i Tomasz Gwiazda podali błędną datę dzienną; B. Kumor, *Dzieje*, op. cit., s. 598. Błędne informacje powtórzył T. Gwiazda, *Tempus edax rerum*, op. cit., s. 231.

¹¹⁹ ANK, Archiwum Miasta Kazimierza pod Krakowem, sygn. 29/34/715, s. 14.

¹²⁰ ANK, Zbiór mikrofilmów ksiąg metrykalnych, sygn. 5–79, k. 67.

¹²¹ AKMKr, Acta Episcopalia, sygn. AEp 112, k. 412.

¹²² AKMKr, Acta Episcopalia, t. 112, k. 411v–412.

¹²³ Ibidem, k. 411v.

¹²⁴ Wśród wcześniejszych prób ogólnej lokalizacji kościoła w topografii Kazimierza należy wymienić: Bogusław Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Prace Monograficzne, nr 386 Kraków 2004, s. 88, il. 71; *Atlas historyczny miast polskich*, red. Roman Cza-

9. Teren pozostały po kościele św. Wawrzyńca w Kazimierzu na Planie Krakowa z przedmieściami z 1796 roku zdjętym i wyrysowanym przez Mosano i Chavanne (w centrum planu). Źródło: ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/89 (fragment sekcji nr 12)

10. Teren pozostały po kościele św. Wawrzyńca w Kazimierzu na tzw. Planie Senackim (kopia z lat 1804–1805). Źródło: ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/13 (fragment)

11. Lokalizacja kościoła św. Wawrzyńca w Kazimierzu (fragment). Źródło: Jacek Poleski, *Średniowieczny kościół św. Michała Archaniola i św. Stanisława i klasztor oo. Paulinów na Skalce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007–2008*, op. cit., mapa 2

stosowana w badaniach historycznych – pozwala na efektywne wykorzystanie historycznych materiałów kartograficznych i umożliwia określenie lokalizacji dawnych obiektów we współczesnej topografii¹²⁵. Zamierzając dokonać lokalizacji kościoła św. Wawrzyńca oraz jego pomiarów, przystąpiono do wyboru planów archiwalnych. Wykorzystano dwa źródła kartograficzne. Wspomniany już Plan Kołłątajowski stanowi jedyne źródło ukazujące kościół w postaci poziomego rzutu¹²⁶. Choć jest dość nieścisły, jeśli chodzi o odwzorowanie topografii, oraz nie cechuje się kartometrycznością, dostarcza ogólnej orientacji co do bryły budynku¹²⁷. Drugie źródło stanowił tzw. Plan Senacki, sporządzony na początku XIX wieku pierwszy dokładny plan krakowskiego zespołu miejskiego, wykonany w oparciu o oryginalne pomiary w terenie (il. 10)¹²⁸.

Ważnym etapem pracy z historycznymi materiałami kartograficznymi jest ich implementacja do oprogramowania geoinformacyjnego¹²⁹. W przypadku zeskanowanych (zdigitalizowanych) planów proces ten zakłada przede wszystkim nadanie im układu współrzędnych geograficznych, czyli prze-

ja, t. 5: *Małopolska*, z. 1: *Kraków*, red. Zdzisław Noga, Kraków 2007, rekonstrukcje nr 4.17 i 4.18; J. Poleski, *Średniowieczny kościół*, op. cit., mapa 2. Wcześniejsze próby okazywały się często chybione. Przykładowo Kazimierz Radwański twierdził, że pozostałości kościoła św. Wawrzyńca znajdują się „być może pod zabudową ulicy Wawrzyńca”. Zob. K. Radwański, *40 lat istnienia*, op. cit., s. 20.

¹²⁵ Agnieszka Wilkaniec et al., *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, T. 45: 2017, s. 236; Bogumił Szady, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 40/3: 2008, s. 279.

¹²⁶ Plan Kołłątajowski jest doceniany jako dokument na temat wielu obiektów sakralnych, które uległy likwidacji w okresie przed sporządzeniem następnych opracowań kartograficznych (np. Planu Senackiego); Piotr Banasik, Bartłomiej Trybuś, *Lokalizacja nieistniejących kościołów i cmentarzy we współczesnej topografii Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, T. 83: 2017, s. 23, 25; S. Tomkiewicz, *Kołłątajowski plan Krakowa*, op. cit., s. 156–157.

¹²⁷ Ibidem, s. 151. Według ostatnich badań średnia wartość błędu kalibracji Planu Kołłątajowskiego wynosi 2,7 metra; P. Banasik, B. Trybuś, *Lokalizacja nieistniejących*, op. cit., s. 28.

¹²⁸ *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802–1805) 1807–1808 tak zwany senacki wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku*, wyd. Henryk Münch, Kraków 1959, s. 5.

¹²⁹ Dariusz Lorek, *Ocena doboru metod implementacji XIX-wiecznych map topograficznych do współczesnego układu współrzędnych w aplikacji QGIS*, „Badania

prowadzenie procesu tzw. referencji czy kalibracji¹³⁰. W przypadku planów historycznych proces ten sprowadza się do wyboru charakterystycznych punktów (tzw. punktów wpasowania), które występują na archiwalnej mapie, i odniesienia ich do tych samych punktów w obecnej przestrzeni miasta czy wsi (np. kościołów czy obwarowań miejskich)¹³¹. Pierwszym krokiem było wykonanie georeferencji fragmentu Planu Senackiego¹³², drugim – georeferencji Planu z 1785 roku, w oparciu o skalibrowany wcześniej fragment Planu Senackiego. Uzyskano w ten sposób lokalizację świątyni, która na późniejszym planie już nie widnieje¹³³. Miejsce przynależne dawnemu kościołowi zawiera się w obszarze dzisiejszych posesji zlokalizowanych przy ulicy Dajwór (nr 21 oraz 23), częściowo posesji przy ulicy św. Wawrzyńca (nr 20), ulicy Bartosza (nr 2), placu Bawół (nr 4) oraz na małej części samego placu Bawół (il. 12). Południowe ściany zewnętrzne dzisiejszych budynków przy ulicy Dajwór 19 oraz plac Bawół 3 pokrywają się z przebiegiem dawnego muru cmentarnego z 1627 roku (na znacznej długości jego północnej części). Udało się ustalić, że teren przynależny świątyni liczył około 1430 m²¹³⁴. Obliczono ponadto, że powierzchnia zabudowy kościoła św. Wawrzyńca wynosiła około 250 m².

Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, T. 68: 2017, s. 49. Procesu opisanego niżej dokonano w programie QGIS (wersja 3.34.2).

¹³⁰ A. Wilkaniec et al., *Zastosowanie programów GIS*, op. cit., s. 237.

¹³¹ D. Lorek, *Ocena*, op. cit., s. 49. Jako tzw. punkty wpasowania wybrano istniejące do dziś budynki przy ulicach: Szerokiej (nr 24, 28, 29, 30), Józefa (nr 23, 25, 44, 46) oraz Wąskiej (nr 2, 4, 10). Wykorzystano aktualną ortofotomapę Krakowa udostępnioną w serwisie www.geoportal.gov.pl.

¹³² ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/11, karta nr 62. Z uwagi na kartometryczność Planu Senackiego wybrano prosty typ przekształcenia, jakim jest transformacja Helmerta dopuszczająca przekształcenia obrazu rastrowego tylko w zakresie m.in. obrotu oraz przesunięcia. Zob. D. Lorek, *Ocena*, op. cit., s. 52.

¹³³ Wykorzystano ANK, Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/8. Z uwagi na niekartometryczność Planu Kołłątajowskiego wykorzystano w tym przypadku bardziej zaawansowany typ przekształcenia, jakim jest transformacja wielomianowa pierwszego stopnia, dopuszczająca większą ingerencję w oryginalny materiał archiwalny w postaci dokonania bardziej skomplikowanych przekształceń, niż zakłada wcześniej wzmiankowana transformacja Helmerta. Zob. D. Lorek, *Ocena*, op. cit., s. 50.

¹³⁴ Obliczenia pokrywają się z danymi pochodzącymi z inwentarza miasta z 1789 roku, gdzie zapisano, że teren kościelny liczył 4136 łokci kwadratowych, czyli w przybliżeniu około 1420 m²; ANK, Archiwum Miasta Kazimie-

12. Lokalizacja kościoła św. Wawrzyńca we współczesnej topografii Krakowa. Źródło: opracowanie własne wykonane w programie QGIS (wersja 3.34.2)

PODSUMOWANIE

Kończąc powyższe rozważania, pozostaje wysunąć postulat podjęcia kompleksowych badań na temat innych, obecnie nieistniejących, obiektów sakralnych z terenu krakowskiego zespołu miejskiego. Według autora temat nie został dotychczas wyczerpany. Na poparcie można wskazać pewne dysproporcje ilustrujące środek ciężkości badań nad krakowskim *sacrum* – w najnowszym wydaniu *Encyklopedii*

rza pod Krakowem, sygn. 29/34/715, s. 14. Wartość łokcia krakowskiego dawnego wynosi 58,6 cm. Mimo że w 1764 roku Komisja Skarbowa Koronna ustaliła jego wartość na 59,55 cm, dalej stosowano stary wolumen tej miary. Por.

Krakowa hasła dotyczące 134 istniejących obiektów sakralnych zajmują niespełna 43 strony, tymczasem hasło dotyczące 24 obecnie nieistniejących kościołów zaledwie niecałe dwie¹³⁵. Oprócz przeprowadzenia skrupulatnej kwerendy źródłowej na temat dawnych obiektów sakralnych, należy posiłkować się również zastosowaniem nowoczesnych technologii, w tym wielokrotnie już wspomnianej technologii GIS.

M. Odlanicki-Poczobutt, Z. Traczewska-Białek, *Plan Kołłątajowski*, op. cit., s. 13, przyp. 17.
¹³⁵ *Encyklopedia Krakowa*, t. 1: A–M, red. Jacek Purchla, Kraków 2023.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Niepublikowane

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie:
Akta Czynności Biskupich, sygn. AEp 112.
Akta Wizytacji, sygn. AVis 19a.
Akta Wizytacji Biskupich, sygn. AV 28.

Archiwum Narodowe w Krakowie:
Archiwum Miasta Kazimierza pod Krakowem, sygn. 29/34/715, 29/34/888.
Zbiór kartograficzny, sygn. 29/663/8, 29/663/11, 29/663/89.
Zbiór mikrofilmów ksiąg metrykalnych, sygn. 5–78, 5–79.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie:

Ranotowicz Stefan, „Casimiria civitatis urbi cracoviensi confrontatae origo”, rkps, sygn. 3742.

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

Cracovia Metropolis Regni Poloniae, sygn. ZZK 12 162 (kopia cyfrowa: <http://polona.pl/preview/5f5c8d32-e841-47cd-a43a-5dc55f4b6d83>; data dostępu: 04.12.2023).

Publikowane

Civitates Orbis Terrarum, t. 6, Kolonia 1617.

Długosz Jan, *Historiae Polonicae libri XII*, t. 2, wyd. Żegota Pauli, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 11, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1873.

Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 7, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1863.

Joannis Długosz senioris canonici cracoviensis *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 3, Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia, vol. 9, red. Aleksander Przeździecki, Kraków 1864.

Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława, t. 1: (1166–1366), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 1, Kraków 1874.

Kodeks dyplomatyczny Małopolski, t. 2: (1153–1333), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 9, Kraków 1886.

Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, cz. 1: (1253–1506), wyd. Franciszek Piekosiński, Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 5, Kraków 1879.

Namaczyńska Stanisława, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696*, t. 1: Zjawiska meteorologiczne i pomory, Lwów 1937.

Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802–1805) 1807–1808 tak zwany senacki wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku, wyd. Henryk Münch, Kraków 1959.

Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa (1507–1795), t. 1 (1507–1586), z. 1, wyd. Franciszek Piekosiński, Stanisław Krzyżanowski, Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia, t. 8, Kraków 1885.

Pruszczy Piotr Hiacynt, *Kleynoty stołeczne miast Krakowa, albo kościoły, y co w nich jest widzenia godnego y znaczne, przez Piotra Hiacynta Pruszcza, krotko opisane, Powtornie zaś z pilnością przejrżane, y do druku z additamentem nowych Kościołów y Relikwii S. podane, z pozwoleniem Zwierzchności Duchowney*, Kraków 1745.

Przewodnik abo Kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma, oprac. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2002.

Przewodnik, Abo Kościołów Krakowskich y rzeczy w nich wiedzenia y widzenia godnych krotkie opisanie. Naprzod tych ktore są w Mieście Krakowie, potem tych

co są na Kazimierzu y na Stradomiu [...]. Przydany iest Cathalog wszystkich Krolow Polskich y Biskupow Krakowskich, Kraków 1603.

Ranotowicz Stefan, *Stefana Ranotowicza opisanie inkurcji Szwedów do Polski i Krakowa (1655–1657)*, Kraków Dawniej i Dziś, nr 11, Kraków 1958.

Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. 5 i 6: 1140–1240, tłum. Julia Mrukówna, koment. Krystyna Pieradzka, Warszawa 2009.

Schedel Hartmann, *Liber chronicarum*, Nürnberg 1493.

Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej, cz. 1: 1063–1415, wyd. Stanisław Kuraś, Lublin 1965.

Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej, cz. 2: 1416–1450, wyd. Stanisław Kuraś, Lublin 1973.

Opracowania

Atlas historyczny miast polskich, red. Roman Czaja, t. 5: Małopolska, z. 1: Kraków, red. Zdzisław Noga, Kraków 2007.

Bałaaban Majer, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, t. 1: (1304–1655), Kraków 1913.

—, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868)*, t. 2: (1656–1868), Kraków 1936.

Banach Jerzy, *Dawne widoki Krakowa*, Kraków 1967.

Banasik Piotr, Trybuś Bartłomiej, *Lokalizacja nieistniejących kościołów i cmentarzy we współczesnej topografii Krakowa*, „Rocznik Krakowski”, T. 83: 2017.

Baran Krzysztof, *Uniwersytet Jagielloński od fundacji Kazimierzowskiej od schyłku XVIII wieku*, w: *Urbs Celeberrima. Księga pamiątkowa na 750-lecie lokacji Krakowa*, red. Andrzej Grzybowski, Zdzisław Żygulski, Teresa Grzybowska, Kraków 2008.

Barycz Henryk, *Z zagadek Uniwersytetu Kazimierzowskiego w Krakowie*, „Przegląd Zachodni”, 1952, nr 9–10.

Bąkowski Klemens, *Historia miasta Kazimierza pod Krakowem do XVI wieku*, Kraków 1902.

Bieniarzówna Janina, Kłoczyński Marcin, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 13, red. Emanuel Rostworowski, Warszawa 1967–1968.

Borowiejska-Birkenmajerowa Maria, *Kształt średniowiecznego Krakowa*, Kraków 1975.

Cracovia Iudaeorum 3D, oprac. Eugeniusz Duda, Kraków 2013.

Duma Paweł, *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*, Kraków 2010.

Dzieje Krakowa, t. 2: *Kraków w wiekach XVI–XVIII*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Józef Mitkowski, Kraków 1984.

Eljasz-Radzikowski Walery, *Kraków dawny i dzisiejszy*, Kraków 1902.

Encyklopedia Krakowa, red. Antoni H. Stachowski, Kraków 2000.

Encyklopedia Krakowa, t. 1: A–M, red. Jacek Purchla, Kraków 2023.

Estreicherówna Maria, *Wykaz zniesionych kościołów, kaplic i klasztorów w Krakowie*, w: *Kalendarz Katolicki krakowski na r. 1889*, Kraków 1889.

Firlet Elżbieta Maria, *Najstarsza panorama Krakowa*, Kraków 1998.

- Friedberg Marian, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, Kraków 1925.
- Goras Magdalena, *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*, Kraków 2003.
- Grodziska-Ożóg Karolina, *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, Kraków 1987.
- Gromnicki Tadeusz, *Świątynie w Polsce*, Kraków 1908.
- Gwiazda Tomasz, *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku. Katalog* [CD-ROM], Rzeszów 2020.
- , *Tempus edax rerum. Utracone kościoły Krakowa wzniesione w okresie od X do XVIII wieku*, Rzeszów 2020.
- Haratym Andrzej, *Kraków (z miastami Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami i najbliższą okolicą)*, w: Mirosław Nagielski, Krzysztof Kossarzecki, Łukasz Przybyłek, Andrzej Haratym, *Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655–1660*, Warszawa 2015.
- Jurek Tomasz, *Panowie z Wierzbnej. Studium genealogiczne*, Kraków 2006.
- Karpiński Andrzej, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2021.
- , *W walce z niewidzialnym wrogiem: epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Komorowski Waldemar, *Widoki portretowe Krakowa czasów staropolskich w badaniach historii miasta. Obraz, znak, symbol, tekst*, „Zapiski Historyczne”, T. 84/1: 2019.
- Konieczna Wanda, *Początki Kazimierza do r. 1419*, w: *Studia nad przedmieściami Krakowa*, Biblioteka Krakowska, nr 94, Kraków 1938.
- Kracik Jan, *Miasto zatrzymuje umarłych. Krakowskie nekropolie a kultura duchowa XVII–XVIII wieku*, w: *Z przeszłości Krakowa*, red. Jan M. Małecki, Warszawa–Kraków 1989.
- Krasnowolski Bogusław, *Krakowski Kazimierz. Historia i kultura*, Biblioteka Krakowska, nr 168, Kraków 2022.
- , *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, w: *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, Biblioteka Krakowska, nr 150, Kraków 2007.
- , *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku, Część II: Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Prace Monograficzne, nr 386, Kraków 2004.
- , *Z badań nad architekturą i urbanistyką krakowskiego Kazimierza w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym*, „Rocznik Krakowski”, T. 55: 1989.
- Krukowski Jan, *Szkolnictwo parafialne Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001.
- , *Z dziejów szkolnictwa parafialnego Krakowa w okresie Odrodzenia*, Kraków 1986.
- Kumor Bolesław, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 2, Kraków 1999.
- Lorek Dariusz, *Ocena doboru metod implementacji XIX-wiecznych map topograficznych do współczesnego układu współrzędnych w aplikacji QGIS*, „Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią. Seria A: Geografia Fizyczna”, T. 68: 2017.
- Łatak Kazimierz, *Średniowieczne pieczęcie wystawców kościelnych w zasobie archiwum klasztoru Bożego Ciała w Krakowie. Przyczynek do polskich badań sfragistycznych*, „Textus et Studia”, 2021, nr 1 (25).
- Mała Encyklopedia Krakowa*, red. Jan Adamczewski, Kraków 1996.
- Myszka Marian, *Dawne cmentarze Krakowa w świetle badań archeologicznych*, w: *Cmentarz Rakowicki w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, T. 3: 2003.
- Niemiec Dariusz, *Stara Synagoga z krakowskiego Kazimierza w świetle badań archeologicznych z lat 2014–2016*, „Krzysztofor”, T. 35: 2017.
- Niemiec Dariusz, Starzyński Marcin, *Zaginione kolegium. Gdzie król Kazimierz Wielki postanowił wnieść gmach dla Uniwersytetu? Dwugłos historyka i archeologa*, „Alma Mater”, 2017, nr 197.
- Niewiński Andrzej, *Przestrzeń kościelna w topografii średniowiecznego Krakowa. Próba syntezy*, Lublin 2004.
- Odlanicki-Poczobutt Michał, Traczewska-Białek Zofia, *Plan Kollątajowski źródłem informacji o Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 48: 1977.
- Ostoją tradycji*, red. Elżbieta Długosz, Eugeniusz Duda, Anna Jodłowiec-Dziedzic, Dariusz Niemiec, Kraków 2016.
- Pianowski Zbigniew, *Architektura monumentalna wczesnośredniowiecznego Krakowa*, w: *Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w.*, red. Elżbieta Firlet, Kraków 2006.
- Poleski Jacek, *Średniowieczny kościół św. Michała Archaniola i św. Stanisława i klasztor oo. Paulinów na Skalce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007–2008*, w: *Średniowieczny kościół na Skalce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. Jacek Poleski, Kraków 2018.
- Radwański Kazimierz, *40 lat istnienia archeologicznej służby konserwatorskiej oraz 40 lat badań archeologicznych w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne”, T. 28: 1995.
- , *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975.
- , *Prace ratownicze prowadzone przez Konserwatora Zabytków Archeologicznych w Krakowie w latach 1955–1958*, „Biuletyn Krakowski. Prace Konserwatorskie i Archeologiczne”, T. 1: 1959.
- Rajman Jerzy, *Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333*, Kraków 2004.
- , *Średniowieczne patronia krakowskie*, Kraków 2002.
- Rederowa Danuta, *Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porzeczniowego (1796–1809). Część I, Zagadnienia urbanistyczne*, „Rocznik Krakowski”, T. 34/2: 1958.
- Rożek Michał, *Meandry kultury, czyli galimatias nie tylko krakowski*, Kraków 2008.
- , *Nieistniejące kościoły Krakowa*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 33: 1983.
- , *Straty kulturalne i artystyczne Krakowa w okresie pierwszego najazdu szwedzkiego (1655–1657)*, „Biuletyn Historii Sztuki”, T. 36/2: 1974.

- Samek Marta, *Kościół SS. Dominikanek na Gródku a architektura Krakowa drugiej i trzeciej ćwierci XVII wieku*, „Rocznik Krakowski”, T. 53: 1987.
- Sikora Franciszek, *Bawół*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. V: *Małopolska – województwo krakowskie*, cz. I, z. 1, opr. Zofia Leszczyńska-Skrętowa, Franciszek Sikora, Wrocław 1980.
- Starzyński Marcin, „*Collegium desertum*” – niedokończona fundacja uniwersytecka Kazimierza Wielkiego, „Roczniki Historyczne”, T. 82: 2016.
- Szady Bogumił, *Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 40/3: 2008.
- Świszczowski Stefan, *Miasto Kazimierz pod Krakowem*, Kraków 1981.
- , *Założenie i rozwój miasta Kazimierza*, „Biuletyn Krakowski”, T. 3: 1961.
- Talko-Hryniewicz Julian, *Mieszkańcy Krakowa z X–XX wieku. Studium antropono-bio-socjologiczne*, Kraków 1926.
- Tobiasz Mieczysław, *Bożogrobcy w Miechowie (w 800-lecie sprowadzenia zakonu do Polski)*, „Nasza Przyszłość”, T. 17: 1963.
- , *Znaczenie bożogrobców miechowskich w kształtowaniu romańskiego Krakowa*, „Analecta Cracoviensia”, T. 14: 1982.
- Tomkowicz Stanisław, *Kołatajowski plan Krakowa z roku 1785*, „Rocznik Krakowski”, T. 9: 1907.
- Wilkaniec Agnieszka, Gałęcka-Drozda Anna, Walerzak Miłosz, Rosada Agnieszka, *Zastosowanie programów GIS w analizie historycznych założeń zieleni*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, T. 45: 2017.
- Wolski Marian, *Nieistniejący kościół pod wezwaniem św. Jakuba Starszego na Kazimierzu*, „Rocznik Krakowski”, T. 61: 1995.
- Wójcik Marek, *Ród Gryfitów do końca XIII wieku. Pochodzenie, genealogia, rozsiedlenie*, Wrocław 1993.
- Wyrozumska Bożena, *Czy Jan Olbracht wygnał Żydów z Krakowa?*, „Rocznik Krakowski”, T. 59: 1993.
- Wyrozumski Jerzy, *Kraków do schyłku wieków średnich, Dzieje Krakowa*, t. 1, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1992.
- Zaitz Emil, Zaitz Michał, *Krakowski Kazimierz w badaniach archeologicznych*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe”, T. 35: 2017.

Konrad Kołodziejczyk – dr, historyk, adiunkt w Pracowni Historii Cyfrowej Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Autor studium społeczno-demograficznego na temat ludności miasta Kazimierza pod Krakowem w XVIII wieku. Zainteresowania naukowe koncentruje głównie na demografii historycznej, badaniach kwantytatywnych, historii społecznej oraz wykorzystaniu GIS w badaniach historycznych. Obecnie prowadzi badania m.in. nad socjotopografią Kazimierza w XVIII wieku oraz demografią wsi w Beskidzie Wyspowym w XVIII i XIX wieku.

THE CHURCH OF ST. LAWRENCE IN KAZIMIERZ – SOME REMARKS ON THE ORIGINS, FUNCTIONING, LOCATION AND LIQUIDATION OF THE CHURCH

The subject of this article is the Church of St. Lawrence. The now-defunct church was originally located in the village of Bawół near Kraków, incorporated into the new town after the chartering of Kazimierz. Scholarly hypotheses on the origins of this church are presented: it could have been a knight's foundation, an element of the chartering of Bawół, or a church of the Order of the Holy Sepulchre. It is known that before 1335 it functioned as the Bawół parish church. However, as a result of the chartering of Kazimierz and the construction of Corpus Christi parish church, St. Lawrence's became a subsidiary church. Deprived of parish rights and located on the periphery of the Christian part of Kazimierz, it lost its importance and was often referred to as a "chapel". Thanks

to the surviving inspection reports, the few views of Kazimierz and cartographic sources, it has been possible to establish rudimentary information about the architecture and furnishings of the church. Until the end of the 18th century there was a cemetery next to the church, intended mostly for the poor, as both historical evidence and parish records show. According to church and cartographic sources, the church was demolished around 1788 as a result of the policy of Primate Michał Jerzy Poniatowski. By feeding two cartographic sources (the Kołatay Plan and the Senate Plan) into GIS (Geographic Information System) software, the church and cemetery were positioned within the contemporary topography of Krakow.

Keywords: St. Lawrence Church, Kazimierz district, Bawół neighbourhood, Krakow, churches now defunct